

**СРЪБСКАТА ЦЪРКВА И ДЪРЖАВА ОТ КРАЯ НА XIV ДО
ТРИДЕСЕТТЕ ГОДИНИ НА XV ВЕК
(СПОРЕД „ЖИТИЕТО НА СТЕФАН ЛАЗАРЕВИЧ“
ОТ КОНСТАНТИН КОСТЕНЕЧКИ)**

Росен РУСАНОВ (Велико Търново)

Целта на това изследване е да направи опит да разкрие положението на сръбската църква и държава от последната четвърт на XIV век до края на управлението на Стефан Лазаревич (1389–1427). Основен извор за интересуващите ни събития е произведението на последователя на Търновската книжовна школа Константин Костенечки „Житие на Стефан Лазаревич“, защото е написано от съвременник на събитията и ни дава възможно най-достоверната информация. Преди да разгледаме историческите събития, които ни интересуват, е добре да се спрем на основния извор за тях – „Житието на Стефан Лазаревич“ и автора му.

1. „ЖИТИЕТО НА СТЕФАН ЛАЗАРЕВИЧ“

За съжаление оригиналният текст на „Житието“ не е запазен. Оцелели са единствено многобройните му преписи.

а) Преписите.

Тези, с които днес науката разполага, са от по-късно време – от XV–XVII век. Житието е известно на изследователите в три редакции: първична, обширна и кратка.

ПЪРВИЧНАТА редакция, която е най-близка до авторския текст е позната в 4 преписа:

1. Богишичев препис от XVI век, съхранен в град Цавтат¹.
2. Цетински препис от XVI–XVII век (наричан е още Ягичев, Черногогорски препис, препис на Кухарски) и е съхранен в Одеската библиотека „М. Горки“².
3. Кирилобелозерски препис от XVI век, намиращ се в Публичната библиотека „Салтиков–Щедрин“ на Санкт Петербург³.
4. Волоколамски препис в сборник от XV–XVI век, съхраняван в библиотека „Ленин“ в Москва⁴.

ОБШИРНАТА редакция е позната по т. нар. „Зографски фрагменти“ от „Житието на Стефан Лазаревич“⁵.

КРАТКАТА редакция е известна на изследователите от 3 руски преписа:

1. Троицки препис от XV век, съхраняван в Държавната руска библиотека в Москва⁶.

2. Казански препис от втората половина на XV век, намиращ се в Държавната научна библиотека „М. Горки“ в Одеса⁷.

3. Погодинов препис от XVI век, съхраняван сега в Публичната библиотека „Салтиков–Шchedрин“ в Санкт Петербург⁸.

б) Преводите.

Те са публикувани частично на новобългарски език от Б. Ангелов и М. Генов в „Стара българска литература (IX–XVII век) в примери, преводи и библиография“⁹. Освен това А. Минчева в „Стара българска литература. Т. 4, Житиеписни творби“¹⁰ и Цв. Кристанов и Ив. Дуйчев в „Естествознанието в Средновековна България“¹¹ също правят преводи на „Житието“.

2. АВТОРЪТ

Името на автора се намира в акростиха, образуван от началните букви на отделните глави. Константин е роден около 1380 г., но не е известно точно къде. Колебанията на изследователите са за Търново, Кюстендил и с. Костенец, откъдето би могло да дойде и прозвището му: Костенечки. В края на XIV или началото на XV в. той тръгнал за Бачковския манастир при заточения от турците св. Евтимий. Но светецът вече бил починал и Костенечки останал при неговия ученик Андроник, от когото усвоил създадената в Търновската книжовна школа езиково-правописна реформа. В Бачковския манастир младият книжовник останал до 1410 г., когато Муса опожарил Родопите, а брат му Сюлейман запалил Пловдив. Несигурността за живота му го принудила да избяга в Сърбия, където бил приет от владетеля Стефан Лазаревич (1389–1427). Скоро след това Константин бил изпратен да се обучава при патриарх Кирил (1409–1418), а по-късно направил поклонническо пътуване до Палестина. Когато се завърнал в Сърбия, Константин се установил в Белград. Там Костенечки се занимавал главно с книжовна и учителска дейност. Сведенията за живота му достигат до 1431 г., когато завършил „Житието на Стефан Лазаревич“. Днес са известни три негови съчинения: „Разяснено изложение за буквите“, „Житие на Стефан Лазаревич“ и „Пътуване до Палестина“.

3. СРЪБСКАТА ЦЪРКВА И ДЪРЖАВА ДО КОСОВСКАТА БИТКА

„Житието на Стефан Лазаревич“ ни дава информация за събитията в Сърбия след провъзгласяването на Стефан Душан (1346–1355) за цар, а архиепископ Йоаникий (1346–1354) за патриарх. През 1346 г. сръбската църква била обявена за автокефална патриаршия. Известно е, че през средновековието съществували две автокефални български църкви – Българска Охридска архиепископия, създадена с три хрисовула на Василий II Българоубиец и Търновската патриаршия. Йерарсите на двете църкви, Охридския архиепископ Николай и Търновския патриарх Симеон (1340–1348), взели участие в интронизирането на първия сръбски патриарх Йоаникий (1346–1354). Сръбската църква се отделила от Константинополската патриаршия без нейното съгласие. Константин Костенечки ни дава следната характеристика за тези събития:

„От времето на цар Стефан, наречен Душан, сръбската църква се отцепи от съборната и затъваше все по-зле, тъй както много пъти от малка искра се разгаря голям огън“¹².

Действително през 1352 г. Константинополският патриарх Калист I (1350–1354) анатемосал Стефан Душан, патриарх Йоаникий и целия събор, който провъзгласил сръбската архиепископия за патриаршия. Първият сръбски патриарх умрял непомирнен с Константинополската църква на 3. 3.1354 г. Приемникът му Сава IV (1354–1375) бил принуден дълго време да търпи разделението. Едва в началото на 1375 г. бил свикан църковен събор, който решил патриарх Сава IV и княз Лазар да изпратят в Цариград делегация начело със стареца Исая. Според Снегаров Константинополската патриаршия снела анатемата и признала сръбската Църква за канонична при условие, че ако сърбите отново завладеят ромейски области, не ще прогонят византийските епархийски архиереи¹³. Скоро след вдигането на схизмата, на 29.4.1375, умрял сръбският патриарх Сава IV. През 1375 г. имало няколко сръбски владетели, които признавали властта на сръбския патриарх и всеки един от тях бил с кандидат за патриаршеския престол¹⁴. Накрая княз Лазар и неговият зет Гюрг Балшич, свикали в Ипек събор на сръбските архиереи и игумени и избрали на 30.10.1375, въпреки волята му, светогорският пустиножител Ефрем (1375–1379), българин по произход¹⁵.

Битката на Косово поле (15.6.1389 г.) се оказала съдбоносна, както за сръбската държава и Църква, така и за Балканите като цяло в религиозен и политически план. Константин Костенечки подробно се спира на сражението:

„... войниците се нареждаха пред знамената, а имаше някой си много благороден мъж, Милош... И той ... когато наближи, тутакси се спусна и заби меча си в самия горд и страшен самодържец, но още там и той падна убит. Изпърво надвиват тия, които бяха с Лазара и удържат победа. Но още не бе дошло време за окончателна победа.

*Поради това синът на оня цар се засилва пак в същия бой и надвива... Тоя бой стана в 6897 (1389) г. на 15 юни*¹⁶.

Княжеството на Лазар не било завладяно от османците след смъртта му, защото новият султан Баязид Илдъръм (Светкавицата) веднага заминал за Одрин, за да затвърди властта си.

4. СРЪБСКАТА ЦЪРКВА И ДЪРЖАВА ДО БИТКАТА ПРИ АНКАРА

Два месеца след Косовската битка маджарският крал Сигизмунд нахлул в Лазаровото княжество, управлявано от жена му Милица, с което заплашил самото съществуване на сръбската държава и църква. Но политическото положение на вдовстващата княгиня се влошило и станало бедствено, когато султан Баязид, справил се с бунтовниците емири в Мала Азия, се върнал на Балканите, за да спре настъплението на маджарския крал. Управляващите светски и църковни власти в Сърбия трябвало бързо да реагират, за да намалят тежките последици от нахлуването на Баязид.

С цената на тежък политически компромис и лична жертва княжеската фамилия запазила силно оръзаната си от султана власт. Жертва на този компромис се оказала Оливера – младата дъщеря на княгиня Милица и сестра на Стефан Лазаревич. Ето как Константин Костенечки свидетелства за тези събития:

*„Посредниците се съгласиха с благочестивата господарка за малката ѝ дъщеря Оливера и с решение на патриарха и целия свещен събор, и целия синклит, дават я за жена на Великия Амир, за да се спаси христоименното стадо от вълците, които го погубват*¹⁷.

Изворът показва, че княгиня Милица убедително демонстрирала верноподаността си към султана и Баязид я оставил да управлява княжеството. В замяна тя се задължила да плаща данък на султана и да му помага с войска във военните му походи. Трагедията на християнските владетели на Балканския полуостров се състояла във факта, че противоречията и враждата между тях доминирали над желанието им да се противопоставят заедно на османското нашествие. Политическата слабост, обаче, не само не намалила религиозната ревност и духовна извисеност на балканското християнско население, но дори я стимулирала. Направеното от княгиня Милица и монахиня Ефимия, вдовицата на серския деспот Углеша, потвърждават този извод. Те, през 1396 г., след падането на Видинското царство на Иван Срацимир под властта на турците, отишли при султан Баязид и успели да измолят мощите на св. Петка Епиватска, които били пренесени във Видин от Търновград. Нетленните мощи на светицата били поставени в княжеската църква в Крушевац, а после ги пренесли в Белград.

5. СРЪБСКАТА ЦЪРКВА И ДЪРЖАВА СЛЕД 28.7.1402 г.

Стефан и брат му Вук, децата на убития на Косово поле княз Лазар, след битката при Анкара (28.7.1402 г.) отишли в Цариград при император Йоан V Палеолог (1341–1391). Скоро Стефан получил титла „деспот“ от императора, след което заминал за остров Лесбос (Митилини), където избрал за своя съпруга дъщерята на митилинския владетел Кателолуз. Но между двамата братя (Стефан и Вук) също имало противоречия, които били временно решени през 1402 г. с битката при Грачаница, където командваните от Вук части претърпели поражение от войските на Стефан Лазаревич. В края на 1405 г., на 11.11., починала Милица, майката на Стефан и Вук. Това било тежък удар за сръбската Църква, защото тя често правела значителни пожертвования, както за Дечанския, така и за останалите сръбски манастири. По този повод К. Костенечки възкликва в „Житието“ с риторичния въпрос:

„... А кой ще каже колко скъпоценни, божествени и свещени украшения е раздала на църкви и манастири!“¹⁸.

С благоговение и щедрост княгиня Милица издигнала манастира Любостиня до Крушевац. Тук тя била подстригана за монахиня с име Евгения (между 1392 г. и 8.6.1395 г.), а преди смъртта си на 11.11.1405 г., бившата владетелка приела велика схима с име Ефросина. Ето какво съобщава К. Костенечки по този въпрос:

„... а предната година се представи благочестивата господарка Евгения, майката на този едноименит. Това име тя беше възприела в монашеския си образ и биде положена в нейния манастир, наречен Любостиня, Успение на пречистата Богородица“¹⁹.

Благочестивите дела на майката на Стефан Лазаревич мотивират Костенечки да изрази преклонението си пред нея с много силни слова:

„А достославната и великомъдра майка, като си остана по-превъзходна от много прочути майки – или както би казал Соломон – мъжествена жена, като не изостави нито една добродетел, както знаят всички околни, които са получавали милости от нейните ръце – за каквото се надяваше, това и получи“²⁰.

Костенечки не се съмнява, че многобройните и добри дела, съчетани с чиста вяра, са ѝ помогнали да получи това, към което се стреми всеки православен християнин – Божията милост и спасение. През 1407 г. княз Стефан Лазаревич започнал да строи Ресавския манастир „Св. Троица“, наричан още Манасия (между реките Морава и Тимок, на север от Сталач). Строежът бил осветен лично от сръбския патриарх Кирил.

„В деня на Света Петдесетница... той повика патриарха (тогава, прочее, беше Кирил) с целия събор на сръбските първосвещеници, изумени и всички останали почитани мъже и още всички велмо-

жи, за обновление на храма... Прочее, започна да гради тази обител в 6915 (1407) г.“²¹.

Явно е, че този манастир заемал специално място в сърцето на Стефан Лазаревич, защото според К. Костенечки бележитият ктитор се грижил за манастира през целия си живот.

„... Тези два градежа, прочее, на царстващия град, ... и храма в Ресава той не престана да ги укрепва през целия си живот с всякакви най-красиви аркади и да ги държи под своя поглед“²².

6. РАЗМИРИЦИ ЗА СРЪБСКОТО НАСЛЕДСТВО

Времето за мирно строителство не било продължително. Смъртта на княгиня Милица довела до увеличаването на сепаратистките стремежи в сръбското общество и до разгаряне на династичните противоречия в семейството на Стефан Лазаревич. През 1408 г. брат му, Вук Лазаревич, отишъл при Сюлейман и поискал от него помощ, за „да си върне половината от бащината земя“. Вук Лазаревич, според К. Костенечки бил категоричен:

„Ще въстана срещу моя брат: или да ми даде половината от бащината земя и градове, с които ще бъда в услуга на твоето царство, или ще плякосам и ще унищожа страната“²³.

Разбираема е реакцията на Стефан Лазаревич:

„Но деспот Стефан не пожела отново да отдаде в робство и да разпокъса благочестивото стадо, което Господ беше освободил от игото...“²⁴.

Това негово решение довело до още по-голямо озлобение на враговете му. Те, по думите на К. Костенечки:

„... като диви зверове обиколиха цялата страна и плякосваха, посичаха, опожаряваха“²⁵.

Вук Лазаревич, не постигнал веднага целта си. Затова той:

„... пристигна втори път, с още повече войска... А те обиколиха отново много краища, като стигнаха и близко до Бялград, плякосаха неизброимо множество и опустошиха цялата страна“²⁶.

Виждайки, че брат му, подпомаган от турските войски, няма да се откаже от честолюбивите си намерения, и че братоубийствения конфликт облагодетелства единствено османските съюзници на Вук, Стефан Лазаревич проявил мъдрост и отстъпил.

„Когато деспотът видя това неотменимо зло, съгласи се да раздели земите... и се установи в принадлежащата му се част“²⁷.

Така през 1409 г. Вук Лазаревич и съюзниците му, братята Бранковичи, заставили Стефан Лазаревич да отстъпи част от владенията си. Оттогава Вук бил задължен на Сюлейман и се превърнал в негов верен васал.

7. ПЕРИОДЪТ НА МИРНО СТРОИТЕЛСТВО (1413–1421).

Настъпил осемнадесетгодишен продължителен мир с турския султан Мохамед I (1413–1421), който дал възможност на Стефан Лазаревич да направи опит да осъществи целта си – религиозното и културно-стопанското издигане на Сърбия. Едно от първите му начинания било преместването на столицата на сръбската държава в Белград.

„... като обхождаше и оглеждаше земята си, намери едно място – Бялград, за които споменах по-горе – и го измоли от угрите. Защото, макар и да беше разположено в сръбските предели, намираще се като че ли върху сърцето и плещите на угърската земя. Поради това издаде за него и завет и се занима с устройството му“²⁸.

Една от най-важните мерки, предприети от Стефан Лазаревич, била да стимулира икономически новата столица. За целта той дарил гражданите на Белград с многобройни привилегии.

„От всички свои краища събра най-богатите си хора, засели ги в града и ги удостои... с най-различни свободи, даде им закон със всички наредби... Даде им златен печат с образа на града, та ако някой иска да търгува по цялата страна, да получи документ с печат, че е жител на този град и никъде да не дава данъци и пътни такси“²⁹.

Резултатът от тези икономически свободи бил бързото разрастване на столицата, процъфтяването на занаятите и търговията. Белград се превърнал в силно укрепена крепост с динамичен стопански живот. Според Костенечки Стефан Лазаревич:

„... беше разкрасил царското седалище с много пъстро възвишение, а около града имаше превъзходни ровове извън двете стени. А горният голям град има четири врати: на изток, на запад, на север и на юг, и петата води към вътрешния град... И имаше достъп само от юг, а от изток, запад и север е много силно укрепен, също така и от реките“³⁰.

Владетелят желаел новопостроените православни храмове да бъдат материален израз на благочестието му. Описаното от Константин Костенечки храмостроителство в Белград потвърждава това желание:

„В източната част на града има голяма църква... Тази прочее митрополия, „Успение на пречистата владичица Богородица“, имаше наоколо общежителство и беше украсена с различни градини и насаждения, с много имоти, села и други обители, където, прочее, се намираще престолът на Белградския митрополит, екзарха на всичките сръбски земи...“³¹.

Стефан Лазаревич се проявил като ревностен християнин и щедър ктитор не само в столицата, но и в останалата част от владенията си, а

житиеписецът му, Костенечки, ни дава интересни примери за това:

„Той изгради из основи и църквата на тримата велики светители в Перивол, за да бъдат погребвани там архиерите на тази църква. Той създаде още странноприемница за болни и към нея църква на името на свети Николай Чудотворец...“³².

Това засилено строителство не би могло да бъде обяснено по друг начин, освен с далновидна вътрешна политика, осъществявана от централизираната и дисциплинирана сръбска административна система.

„Според Божието правосъдие отсъждаше, че за съгрешилите не трябва да има две разплати. Трябва да се каже, че още от самото начало той беше създал свое голямо чудесно насаждение: едни, които управляват (работите), други – неговите телохранители, имаше и вътрешни чиновници, а други пък – като втори чин, освен това – трети външни, така че третите да се приобщават към вторите, а вторите към първите, както бихме могли да кажем – според ангелския чин“³³.

Тази политическа и административна субординация успяла да заздрави вътрешното състояние на сръбското деспотство.

8. ПРОВЪЗГЛАСЯВАНЕТО НА ГЮРГ БРАНКОВИЧ ЗА НАСЛЕДНИК

Стефан Лазаревич бил бездетен. Затова, когато през 1426 г. се почувствал възрастен и болен, той решил да осигури сръбската държава, като провъзгласи за свой наследник племенника си Гюрг Бранкович. Константин Костенечки отделя значително място в „Житието“ на този въпрос и с това ни дава възможност да разберем подробностите около свикването и провеждането на събора в гр. Сребърница.

„А благочестивият деспот Стефан го удари болест в нозете, от която страдаше много отдавна. По тези причини и много пъти го хващаше страх да не умре, та изпраца за своя племенник Гюрг. И пристига (Стефан) на мястото, което се наричаше Сребърница, и там събира заедно с патриарха събор на честните архиереи и на велможите, представлящи всички власти, и на всички избрани. И благославя Гюрг пред събора, за да поеме държавата, казвайки: „Отсега да знаете, че той е господар вместо мене“³⁴.

Издигането на Гюрг Бранкович начело на сръбската държава през 1426 г. довело до влошаване на отношенията с новия турски султан Мурад, който се почувствал застрашен от младия и енергичен сръбски владетел, който се ориентирал към близки връзки с унгарското кралство. Константин Костенечки свидетелства, че поради тези причини:

„Мурад... изпрати един от верните си хора... Пратеникът трябваше да чака дълго, докато деспотът се прибере, а той като дойде

и разбра за тази работа, изпрати му подаръци, но не го удостои с личен прием. А онзи, като се върна при царя, изрече големи клевети. И казваше: „Ако ти не направиш поход срещу тях, то те ще тръгнат срещу тебе“³⁵.

Тази информация накара Мирада да бъде подозрителен към християнските си васали. Той не се поколебал да тръгне на поход, когато получил обезпокоителни сведения от Влашко. През 1427 г. султанът преминал р. Дунав край Видин и безуспешно обсадил гр. Северин.

„И тогава султанът се вдига и пристига в Бдин. Влиза по реката и завзема угърският остров, а корабите и намиращите се там хора подлага на сеч, разграбва и пленява. След това пък се приближава към Северин и изпраща в оная посока (войска) да го завземе. А блаженият ... чу, че островът е завзет, вдигна се и се отправи към Бялград“³⁶.

Но Стефан Лазаревич не успял да стигне до столицата си, защото след неочаквана злополука починал.

9. СМЪРТТА НА СТЕФАН ЛАЗАРЕВИЧ

Костенечки ни дава подробна информация за този трагичен инцидент.

„И когато се намираше на мястото, наречено Главици, излезе на лов, след като беше обядвал... А сега така се клатеше, че щеше да падне от коня. Ала го подхванаха от двете страни, та го заведоха в лагера. Като се оказа в (шатрата), само лежеше... и само един звук издаде, изричайки: „За Гюргя, за Гюргя (пратете).“ И нищо повече не проговори чак до сутринта, когато предаде душата си на Господа“³⁷.

По-нататък авторът на „Житието“, за да увеличи значението на трагичното събитие, ни прави съпричастни на природен феномен, на чудо, което е в съзвучие с безутешната скръб, както на хората, така и на природата.

„И когато не можеше да се удържи на коня, изведнъж страшен гръм се тресна в града, какъвто не бяхме чували. В същия час настъпи тъмнина из цялата страна и не можеше да се помисли, че беше нощ, която малко се просветли след залез слънце. И всичко това се случи почти в средата на деня“³⁸.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

През 1427 г. владението на Стефан Лазаревич се простирало от устието на р. Дрина и Дунав (източно от Голубац) до Адриатическо море (Зетското крайбрежие) и до Шар планина. Така Сърбия за последен път преди падането си под турско робство успяла да се разшири територи-

ално и да закрепне църковно и политически. За съжаление тази стабилизация приключила със смъртта на владетеля, а последвалите исторически факти потвърждават този извод. Трагичните времена за сръбската църква и държава настъпили една година след падането на Цариград (29.5.1453 г.), когато деспот Гюрг започнал отчаяна борба срещу султан Мохамед II (1451–1481) за оцеляване. Турците му отнели югозападната област с градовете Ново бърдо, Призрен и го задължили да плаща данък и да им дава военна помощ. След смъртта на деспот Гюрг († 24.12.1456 г.) краят на сръбското деспотство бил явен. Наследникът на Гюрг, деспот Лазар скоро умрял (20.1.1458) без да остави наследник. На 20.6.1459 г. султан Мохамед II превзел Смедерево. Сръбското деспотство било превърнато в Смедеревски пашалък.

Костенечки ни помага да станем съпричастни на религиозно-културния и политически подем по време на управлението на Стефан Лазарович. Тази съпричастност е налице, понеже талантливият автор работи с голяма вещина, дължаща се на факта, че той продължил книжовните традиции на Търновската агиографска школа. Своите езиково-правописни и литературни разбирания той оформил в България под влиянието на школата на св. Евтимий, но ги приложил на практика в Сърбия. Константин Костенечки е книжовник, който принадлежи на българската и на сръбската литература и история. Това житие ни показва в каква посока биха се развили те, ако не беше турското нашествие. Епохата на Костенечки е „златен век“ на сръбската книжнина, „златен век“, който е духовен плод на Търновската книжовна школа.

БЕЛЕЖКИ

¹ Куев, К., Г. Петков. Събрани съчинения на К. Костенечки. С., 1986, с. 321.

² Куев, К., Г. Петков. Цит. съч., с. 324. Преписът в Одеската библиотека е под сигнатура: Ркп. 1/119.

³ Пак там, с. 323. Преписът се намира в Публичната библиотека „Салтиков–Шchedрин“ на Санкт Петербург под сигнатура: Кир.-бел. 31/1270.

⁴ Пак там, с. 322. Сборникът е под сигнатура: ф. 113, № 655.

⁵ Пак там, с. 326. Микрофилмът на „Зографски фрагменти“ се намира в Патриаршеския институт в Солун със сигнатура: Зограф. № 151.

⁶ Куев, К., Г. Петков. Цит. съч., с. 321. Сигнатурата му е: ф. 304, № 686.

⁷ Пак там, с. 320. Сигнатурата на преписа е: Ркп. 1/102.

⁸ Пак там, с. 323. Сигнатурата му е: Погод. 887.

⁹ Ангелов, Б., М. Генов. Стара българска литература (9–17 век) в примери, преводи и библиография. С., 1922.

¹⁰ Минчева, А. Стара българска литература. Т. 4, Житиеписни творби, С., 1986.

¹¹ Кристанов, Цв., Ив. Дуйчев. Естествознанието в Средновековна България. С., 1954.

¹² Данчев, Г., Н. Дончева-Панайотова. Търновска книжовна школа (Антология). Велико Търново, 1987, с. 200.

¹³ Снегаров, И. Кратка история на съвременните православни църкви (Българска, Руска, Сръбска). Т. 2, С., 1946, с. 336.

¹⁴ Пак там.

¹⁵ Пак там.

¹⁶ Данчев, Г., Н. Дончева-Панайотова. Цит. съч., с. 201.

¹⁷ Пак там, с. 202.

¹⁸ Пак там, с. 203.

¹⁹ Пак там.

²⁰ Пак там.

²¹ Пак там, с. 209.